

1972
31
3

Sanskrit-

अथ

शाङ्गिधरगुढार्थदीपिका

श्रीकाशीरामवैद्यविरचिता ।

31
3

(वैद्यकम्)

Shri Gaudhara Gudarth Deepika .

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ जाना ब्रह्मलन यस्य पुस्तकं ॥

15

Gr. 5000

स्नेहादीनां मात्रा पलद्वयं तस्मादधीवापलं भवेत् । अनुवासनयोग्यमाह ॥ अनुवास्यात्तुरसः स्या
 रतीक्ष्णाग्निः केवलानिती । रुक्षः स्नेहपानरहितः शुमान् अनुवास्याः स्नातृ तथा तीक्ष्णाग्निर्वक्ष्णाग्निः
 तथा केवलानिती केवलवातशो गवान् । एवं भूतः अनुवास्याः अनुवासनयोग्यः स्नातृ मवे
 त् । अनुवासना योग्यानाह ॥ नानुवास्यास्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलतयोदरी । कुष्ठी मेही स्थूल
 तयोदरी नः अनुवास्याः । नानुवासनयोग्यः । अथ ये नानुवास्यास्तानाह ॥ आस्थाप्याना
 नुवास्याः स्फुरतीति तस्मादन्तर्गुताः । शोथं सूक्ष्मं रुविभयश्चासत्रासीत्ययातुराः ॥ एते पि अ
 जिरीदयः अनुवास्यानस्पृः । यथा स्थितस्थापनीयाः । तथा च सुश्रुते । उदरी च प्रमेही च कु
 ष्ठी स्थूलश्च मानवः । अवस्थास्थापनीयाश्चाना नुवास्याः व्रथंचनेति । अथ वस्तिमुखस्थाप
 नार्थं सुवर्णी पिनां नेत्रमाह ॥ नेत्रं कार्यं सुवर्णी पिधातुमिदं दक्षवेरागुमिः । तले दंतै विधाता
 नेत्रं मीतिमिरी निष्पीयते । नेत्रं गुदप्रवेशनलिकारूपं सुवर्णी पिधातुमिः कार्यं । तथा
 दक्षवेरागुमिः । विरागुवंशः ॥ तथानलेः नलसनेः । दंतैः हस्तिदंतैः ॥ विषाराः शृंगस्त

रामः
१११

दग्रसंभूतैः । मणिमिः सूर्यक्रांत्वादिभिः । वा विधीयते क्रियते ॥ वयोप्रमाणेन नेत्रप्रमा
 णमाह ॥ एकवर्षी तु षड्वर्षी त्रयावमानं षडंगुलं । तौ तद्वादशक्रं यावमानं स्यादष्टसंमि
 तं । ततः परं द्वादशमिरंगुले नेत्रं मीर्यतां ॥ एकवर्षी द्वारभ्यावत् षड्वर्षी त्रयावत् षडंगुलं
 मानं नेत्रं भवति । ततः षड्वर्षी त्रयावत् द्वादशवर्षी स्यात् त्रयावत् अष्ट संमितं अष्टांगुलं
 प्रमाणां नेत्रं स्यात् । ततः परं द्वादशवर्षी नः तद्वादशमिः अंगुले नेत्रं दृश्यतां प्राप्तांतां ।
 तस्य यादृशं छिदं भवति तादृशं माह ॥ मुद्रं छिदं कृताया मं छिदं कोलास्थिरं चक्रं
 यथा सर्वं भवेत् नेत्रं कृतं गोपुष्टं सन्निभं ॥ आक्राशो गुष्ठमानेन मूलस्थूलं विधीयते ।
 रुनिष्ठिप्रापरिताहमग्रे च गुहिका मुखं । तन्मूले क्रांति विदेचकार्ये भागाच्चतुर्थं क्रा
 त् । योजयन् नववस्तिचवं धद्वयविधानतः ॥ मुद्रं छिदं मुद्रवत् छिदं नेत्रं । कृताया
 मं । कृतायो वर्तुलकः । तत्सदृशं । पुनः कोलास्थिसन्निभं कोलं वदंतदस्थिसदृशं

यथासर्ववचतुरंगुलादिप्रमाणां भवेत् । पुनः श्लक्षां चिक्रां । पुनः गोपुष्पतन्निभं ।
 गोपुष्पाकारं । मूले स्थूलं अग्रे सूक्ष्मं । मूलं स्थूलं तु मानेन अंगुष्ठाकारं । विधीयते
 क्रियते । अग्रे अग्निच्छिद्रा परिनीहे । अग्रे अग्रभागो अग्निच्छिद्रा गुलिस्थूलं । तर्धं मुष्टि
 प्रमाणं मुखं वतुर्लं । तन्मूले चतुर्थद्वारभागात् द्वे द्वारौ द्वे द्वारौ । द्वारौ द्वे द्वारौ मूलपत्र
 द्वारे । वं च द्वयविधानतः बंधद्वययोगतः । तत्र वास्ति योजयते । वास्तिः वृत्तमूत्रं स्प
 भवतीत्याहुः । मृगाजः मूत्ररजवां माहिषस्यावा भवेत् । मूत्रकोशः स्पवास्ति स्तुतदलाजे
 न चर्मजः । कृषाय रक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः । मूत्रकोशोऽवै तस्य वस्तिः स
 मूत्रकोशो मृगादीनां भवति । न दलाभेन अंगुलाभेन तच्चर्मजोऽपि भवति । द्वे मू
 तः वास्तिः कृषाय रक्तः । कृषायेन वदव्यदिव चूसीरादि । कृषायेन रक्तः रंजितः । मृ
 दुः को मूलः स्निग्धः स चिक्राः । दृढः नवः । एवं मूलतः हिलः धरावस्तिश्च प्रमाणा माह ॥

वि

कोश
राम
रे

वरावस्ते सुनेत्रं स्पातः सदा मष्टांगुले निभं । मुद्रुद्धिदं गृध्रपक्षानां लिङ्गापरिमाणं हि च ॥ प्र
 तात्पसीरीरादेर्ब्रतास्पयो वस्तिस्तस्य एवं मूलं नेत्रं स्पातः । श्लक्षां चिक्रां । तथा अष्टांगुलं
 तर्धं मुद्रुद्धिदं । तथा गृध्रपक्षानां लिङ्गापरिमाणं स्थूलं सम्यगुपासितो वस्तिः किंकुर्ह्यदिप्याह ॥ श
 रीरोपवयं वर्तमाना रोगमायुषः । कुरुते परिदृष्टिं ववस्तिः सम्यगुपासितः ॥ शरीरोपवयं स्थौल्यं वलं
 वर्तमाना रोगमायुषः वद्विं वकुरुते ॥ सम्यगुपासितः सेविनः वस्तिः ॥ वस्तिः कदा सेव्यते इत्यप्याह ॥ दिव
 सांते वसंते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ॥ ग्रीष्मवर्षा शरत्काले रात्रे स्पादनं वा सनं ॥ न वाति स्निग्धशमनं नो ज
 यित्वानुवासयेत् ॥ मंदमूर्च्छां च जनयेत् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥ स्नेहवस्तिः वसंते दिवसांते दीयते ॥ ग्रीष्मा
 योऽनुवासनं रात्रौ स्पातः ॥ अतिस्निग्धं अशनं नो जयित्वा त्रानुवासयेत् ॥ द्विधा प्रयोजितः स्नेहमंदमूर्च्छां च
 जनयेत् ॥ हीनमात्रौ अतिमात्रौ वस्ती कार्यं करोतेत्याह ॥ हीनमात्रावुभौ वस्ती नाति कार्यं करोते ॥ अतिमात्रौ त
 थानाहं माती सारकारकौ ॥ उभौ अनुवासनं रुहाख्यौ हीनमात्रौ मात्रा ल्योऽप्रतिकायां करोते ॥ अतिमात्रौ तौ
 ह्यमाती सारकारकौ भवतः ॥ मात्रायावस्तेर्वदुफलत्वात् उत्तमादिमात्रा माह ॥ उत्तमस्य धलेः वद्विर्मध्यमस्य फले

॥३॥

स्त्रिभिः॥ पलान्यर्धनहीनस्य युक्ता मात्रा नुवासेन॥ अनुवासन इयं मात्रा युक्ता उत्तमस्य उत्तमवलपुत्रस्य
 षड्भिः पलैः मध्यमस्य मध्यमवलस्य त्रिभिः पलैः॥ हीनस्य हीनवलस्य॥ अर्थेन पलेन त्रयाणामर्थेन अनु
 वासेन मात्रा युक्ता॥ पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्थीपि वा न वेत्ति इति युक्तं तस्मात्तावत्सि विषयं नानुवा
 सन विषयं॥ स्नेहस्यैव शताक्षाप्रमाणा माह॥ शताक्षास्यैव वा अर्धदेयं स्नेहे वरुणांकं॥ तन्मात्रे
 मम व्यात्पाष्टवतुर्द्वयमाषकैः॥॥ स्नेहे तैलशताक्षास्यैव वा अर्धदेयं॥ किं प्रमाणादेयं तदाह॥ त
 न्मात्राष्टवतुर्द्वयमाषकैः॥ क्रमेण उत्तमस्य व्यात्पाष्टवतुर्द्वयमाषकं मध्यमस्य व्यात्पाष्टवतुर्द्वयमाषकं
 द्वयमाषकं॥ एतत्प्रसादात्॥ विरेचनोत्तरानुवासनः कदा दीयत इत्याह॥ विरेचनात्सफरावेगते तावलायवा
 युक्ता न्नाया नुवास्याय वस्तिर्देयो नुवासनः॥ विरेचनात्सफरावेगते सति तावलायपुरुषाय युक्तं नैव अनु
 वास्याय अनुवासनयोग्याय अनुवासनोर्वस्तिर्देयः॥ तथा वाक्वाग्नेः॥ अपक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षी
 निरुहसं॥ सद्यो निरुहश्चात्वास्यः सफरावादिरेवित इति॥ स्नेहवस्तिन्येन प्रकारेण योजयेत्तस्य कार
 माह॥ अथानुवास्यं स्वपक्षमुह्मावुस्वेदितं शनैः॥ नो जयित्वा यथाशास्त्रं कृतवत्तमतां ततः उस्तिष्ठति

२५

॥३॥

शनैः

लघिणामुज्यो जये स्नेहवस्तिना सुप्तस्य वामपार्श्वे न वामजं द्वा प्रसारिताः॥ कुंवितायरजं द्वा स्यते त्रिंश्विधे मुदे
 न्यसेत्॥ वध्यावस्तिमुखं नेत्रवामहस्तेन धारयेत्॥ पीडयेद्दक्षितो तैव मध्यवेगेन धीरधीः॥ तं नाकाशस्य
 वादींश्च वस्ति कालेन कारयेत्॥ त्रिंशन्मात्रा मितः कालः प्रोक्तो यस्ते स्तु पीडते॥ ततः प्रसारितः स्नेह उत्ताने
 वाक् शतं नेवेत्॥ प्रसारितैः सर्वगात्रैश्चैव चैव यथावीर्यं विस्मर्यते॥ ताडयेत्तलधारैर्नैत्रीन् वीरवारान्
 शनैः॥ स्मिजश्चैवं ततः श्रोणीशय्यावैवोक्षिपेत्ततः॥ ताते विद्याने बुततुः कुर्यान्निद्राय यथासुखं॥ सानिल
 सपुरिषश्च स्नेहः प्रत्येतियस्य वै॥ उपद्रवं विना वै कस्य सम्यगनुवासेन॥ जीनैर्गीमथसाधारद्वेस्ते
 हे प्रत्यागते पुनः॥ लघ्वन्त्रं भोजयेत्॥ मंदीप्ताग्निमुनरो यदि॥॥ अथ अथानंतरं॥ अनुवास्यं अनुवा
 सनयोग्यं पुरुषं॥ स्वपक्षं कतस्नेहाय्यं तं गं॥ पुनः उद्वां वुस्वेदितं स्नापितं॥ भोजयित्वा कृतवत्तमतां
 इतस्तनश्चालितं॥ पुनः उस्तिष्ठानितविरामं त्रै निस्तवीताद्यं॥ पुरुषं वस्तिनयोजयेत्॥ तस्य योजनप्रकार
 माह॥ सुप्तस्येत्यादि॥ वामपार्श्वे न सुप्तस्य नचावामजं द्वा प्रसारिताः॥ कुंवितायरजं द्वा स्य संकोचिता परजं द्वा स्य
 शिष्टे गुदे नेत्रं वस्तिनालेका॥ शिष्टे गुदे न्यसेत्॥ पुनः वस्तिमुखं वध्यानेत्रं वामहस्तेन धारयेत्॥ दाक्षिणेन

दासेताहस्तेनपीडयेत्प्रवेशयेत्॥ मध्यवेगेतममध्यवेगेनवलेतेत्यर्थः॥ धीरवीःचैर्यवान्॥ पुनर्वस्ति
 दातकालेत्तंभादीनकारयेत्॥ कियत्यर्थं॥ तं वस्तिर्धैर्यमितिमात्रमाह॥ वस्तेपीडनेत्रिशन्मात्रमितःकालः
 प्रोक्तःततःप्रतिहितःस्नेहःप्राप्तस्नेहउत्तानःवाक्शतं वयनशतंतिष्ठेत्॥ मात्रालक्षणां तु जामुमंडलमावे
 ष्यकुर्वाणाटिकयायुतं॥ एकामात्रानर्वेदेका सर्वत्रैतेषतिष्ठयदुत्तुत्ते॥ मात्रालक्षणां लेयं॥ प्रसारि
 तैरित्यादि॥ प्रसारितैःसर्वगात्रैर्हस्तपादादिकैः॥ यथावीर्यविसर्पयित्तथाएतंजीनजीनवारान्तलयो
 स्ताडयेत्॥ स्फुटःस्फुटप्रदेशंताडयेत्॥ तथाश्रोत्राभिनितेवंताडयेत्ततःशर्क्याउक्षिपेत्प्रस्थापयेत्॥ त
 तःविधानेज्ञातेनिद्राकारयेत्॥ सम्यगनुर्वसितिलक्षणा माह॥ सानिलइत्यादि॥ सानिलःसवातःसपुश्चिश्च
 यस्यस्नेहःघृतेतिगच्छतिउमद्रवंविनाससम्यगनुवासितो नवतीतिपूर्वीयः॥ स्नेहानुसनांतंस्नेहव्या
 पत्तिहरणविधानमाह॥ अनुवासितायदेयमितरेहिसुरवोटकं॥ धान्यशुष्किकषायंवास्नेहव्यापत्तिना
 शनं॥ अनुवासितायकृतांशुवीवासनायशतैर्द्वितरग्रमदिनेसुरवोटकंदेयं॥ धान्यशुष्किकषायंवादेये॥
 तस्नेहःव्यापत्तिनशनंनवति॥ स्नेहस्पधाकाविष्यपतिर्विष्कियारूपं॥ वातादौ कियंतोवस्तयोरेयास्तत्त्वमा

रामाहा॥ अनेनविधिनाषड्भुसफळेनवापिवा॥ विधेयावस्तिवस्तेग्रामंतरातुनिरूहरां॥ अनेनविधिना
 पूर्वेक्तविधिनाषड्भुसफळव॥ अष्टजानववारतत्प्रमारावस्तयोदेयानेवावस्तिनां अंतरानौरुहने
 विधेयेकस्मैत्रिशद्वस्तयः॥ कथिताः॥ तथाचप्राक्स्नेहःपंचांतेषाकशास्थापनावितु॥ सान्वा
 सकानिकर्मववस्तयस्त्रिशदिरिताः॥ एतानविद्यावस्तयःकदादेयाइत्याह॥ अथवायस्यंत
 कालंस्नेहोनिर्घातिकावलःतस्यान्योन्यतरोदेयो नहिसिग्न्यस्पतिवृत्ति॥ अथवायस्यपुरु
 षस्यस्निग्न्यस्यस्नेहस्तत्कालंनिर्घातितिवृत्तितस्यअन्योन्यतरस्तस्मात्तस्मादन्योवस्तिदय
 स्नेहोवावस्त्यंतरे॥ यदास्नेहो नैतितदाकिंकर्तव्यमित्याह॥ अशुद्धस्यमलोन्मिश्रःस्नेहो नैति
 यदायुतः॥ तदाशैथिल्यमाप्नोतंशूलंश्वासश्चायते॥ पक्काशयं गुरुत्वंवतत्रदाधौनिरूहरां॥ अ
 शुद्धस्यवमतादिशुद्धिरहितस्यमलोन्मिश्रःस्नेहःयदानपतितवैशैथिल्येअप्यमानशूलंश्वासश्च
 जायतेउत्पदाने॥ तत्रकिंकुर्पीदित्याह॥ तत्रनिरूहतांदघार॥ अन्यदपितत्रयदीयतेतदाह॥ नी
 दातीस्नेहस्तोषधिर्युक्ताफलवर्तिर्हतातथा॥ यथानुलोमनंवायुर्मलंस्नेहश्चायते॥ तथाविरेवनयथा

तीक्ष्णानस्यं वशस्यते ॥ तीक्ष्णानिरुहं ॥ तथा तीक्ष्णो षड्युक्ताफलवर्तिहिता ॥ यथा वा पुः लोमनं अनु
 लोमनं वायुर्यातिमलं स्नेहश्च योजयित्वा तथा कार्यमिति ॥ तथा विरेचनं वदयात् तीक्ष्णानस्यं च
 तत्र शस्यते ॥ स्नेहवर्ति यत्र उपद्रवं न कुर्यात् तत्र किं विधानं सित्याह ॥ यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहव
 स्ति नभिः स्तनः ॥ सर्वो ल्यो वा वतोरौ क्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥ अनिः स्तनः अनिः काशितः स्नेहवर्तिः
 यस्य उपद्रवं च्यासश्चलादिकं न कुर्यात् ॥ सर्वः अल्पः वा वतः रौक्ष्यात् विज्ञानता स उपेक्ष्यः ॥ विरं
 स्याप्यः ॥ ॥ अहोरात्रे यदा स्नेहं नाजातिं तदा किं कुर्यात् इत्याह ॥ अनायतिवहोरात्रे स्नेहं संशो
 यनैरेत ॥ स्नेहवस्तावबनायाते ताहोभ्यां स्नेहो विधीयते ॥ अहोरात्रे अनायानं स्नेहं संशो यनैर्ह
 रत ॥ प्रस्नेहवस्तौ स्नेहे प्रनायाते तदनाभ्यां स्नेहो विधीयते विशेषेण स्याप्यते ॥ अथातु वासनतैल
 माह ॥ उद्धूयोरंडपूती कानागी वृषकरोहिषा ॥ शतावरी सहवरं काकनाशां पलोमितां ॥ पवमाषा
 तसी कोलकुलं कुलस्थानं ॥ प्रसृतो मितान् ॥ यतुर्दूरी रोमसः पक्काद्रोता शेघेन तेन च ॥ पत्रे तैलाढकं
 पृथ्वी जीवनी यैः पलोमिताः ॥ अनुवासनमेतद्वि सर्ववातविकाखरं नृत् ॥ पूती कः करंजः ॥ वृषको वास

थार

राम ॥५॥

अनु

यैर

३

कः ॥ रोहिषं रोहिषं सुतरा ॥ सहवरमीतवासकं ॥ काकनाशा काकजं धा ॥ कौकोटी वा एताः पलमिताः ॥ प्रये
 कं ॥ यवादीनं प्रसृतो मितान् ॥ पलद्वयो मितान् ॥ कोलं वदरं ॥ जीवा नीलैर्जीविनी घण्टा द्वयैः पलोमितैः कल्की
 कृतैः पवेत ॥ एतत्त वासनं तैलं ॥ इरा नी स्नेह व्यापत्त विकिसितमाह ॥ षट्सप्तति सति यो पदस्तु जायंते व
 स्ति कर्मणाः दूष्यतां समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुतेता ॥ वस्ति कर्मणाः षट्सप्तति र्या पदः रोगाताय
 तउत्पद्यंते ॥ ताः व्यापदः सुश्रुता रविकित्साः ॥ किं नृता रवस्ति कर्मणाः दूषिता रदोषैर्दुष्टात् ॥ वस्ति क्रिया
 यी पथ्या पथ्य संग्रहमाह ॥ पानाहारविहारश्च परितोश्च कृत्स्नशः ॥ स्नेहपानसमाः कार्यानव कार्या विया
 रणा ॥ सुमं ॥ अनुवासन निवृत्ति माह सुश्रुतात् ॥ अनुवसन्नपि न दुष्यते ॥ अनुदिवसं वा दीयते रत्यनुवास
 नं ॥ इति श्री काशीराम वैद्य कृतया शाङ्ग वरसुता र्विदिकार्या यं दं कर्मणि अनुवासन वर्य विवरः ॥ ॥
 प्रथमिरुहता वस्ति विधिः ॥ ॥ निरुहवस्तिर्वृद्धा निघते कारणांतरैः ॥ तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुंगवैः ॥
 निरुहवस्तिः कारणांतरैः वृद्धा निघते ॥ तैः कारणैरेव मुनिपुंगवैः सस्य नामानि कृतानि ॥ निरुहस्य नामा
 तरमाह ॥ निरुहस्य परं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ स्वस्थानस्थापनादोषधातुतां स्थापनं मतं ॥ सदोष

निर्हरणावशरीररोगहरणाद्यनिरूहः॥ तस्यनिरूहस्यप्रपरं प्रास्थापनेनामबुधैः प्रोक्ते॥ दोषायास्तनोस्त
स्थानस्थापनास्थापनं वाताममतं॥ निरूहप्रमाणमाह॥ निरूहस्यप्रमाणं तु प्रस्थः पार्श्वोत्तरं मतं॥ मध्यमं य
स्थमुद्दिष्टं हीनेचकुडवस्त्रयः॥ निरूहस्यप्रमाणं प्रास्थापनं दोत्तरं यरणाधिकं प्रस्थः मतं॥ त्रयः कुडवाहीने
मातं॥ ये स्वामास्थापनं विहितं तानह॥ अतिस्निग्धो ह्निष दोषः हस्तोरस्कः कशस्तथा॥ प्रास्थानवर्दि
हिंकार्शः काशश्चासप्रपदितः॥ गुरशोफानिस्तारातोविस्सर्विषसंयुतः॥ गर्निरिणमद्युमेहीवतास्था
प्यश्च जलोदरी॥ वयःस्थापनारायुःस्थापनादास्थापनं॥ प्रास्थापनशब्देन निरूहतामुच्यते तनिरू
हताकर्मप्रतिस्निग्धारीनो नवीवीयते॥ उक्ते ह्निष दोषो वमतो न्मुखदोषः॥ हस्तोरस्कः॥ हस्तपुरुस्कं
यस्थासौ हस्तोरस्कः॥ वशोर्ध्वलः॥ स्यष्टमन्त्रेरायेषां निरूहतां विहितं तानह॥ वातथावाबुदावै
र्नवातासृग्विषमज्वरे॥ मूर्च्छातस्मोदरानामूत्रवस्त्राश्मरीषुच॥ रक्ष्यस्पर्धमं रात्रिप्रमेहेषु निरूह
धिरां॥ श्रुतेह्यपि तेह दोगेयो जयेद्विद्वद्भ्यावातव्यधौ वातरोगे॥ उरावर्त्ते रुदावर्त्ते रोगे॥ तथा वातास
गादौ निरूहतां योजयेत्॥ जलोदरे निषेधना न्यस्मिन्नुदरे॥ येन प्रकारेण निरूहतां कृत्तव्यं तदाह॥

五二

३१

शा. उ. धरग्रंथोयं

अथ शोणितश्रावधिमध्यायव्याख्यास्यामः ॥ ॥ शोणितश्रावयेत्ततो रामये प्रसमीक्ष्य वा ॥ प्रस्थं प्रस्थार्धं
केवापि प्रस्थार्धं च मथापि वा ॥ ॥ अमये रक्तं नम कुश्या द्यं रोगं प्रशमीक्ष्य दृष्ट्या जंतोः प्राणिनः शोणितश्राव
येत् ॥ कियत्परिमितं श्रावयेदित्याह ॥ प्रस्थं मुखं प्रस्थार्धं मध्यं प्रस्थार्धं च नृनं वा ॥ केदारं च श्रावयेत् ॥
शरत्काले च नृनां वेन कुर्याद्वक्तृश्रुतिं नरः ॥ त्वयोषां ग्रंथि शोकाद्या तस्य नक्तं श्रुते र्यतः ॥ स्वभावेन नक्तं श्रावस्वभावेन
शनत्काले नक्तं श्रुतिं श्रावं कुर्यात् ॥ कुतः ॥ त्वयोषां ग्रंथि शोकाद्या नक्तं श्रुते र्यतः ॥ न स्पृशः ॥ त्वयोषाः कुश्वानेन
क्तादयः ॥ ग्रंथि वरादिग्रंथिः ॥ आदौ नक्तं स्य न सवर्गो गुणा दीनाह ॥ मधुरं वर्णा तो नक्तं मशीतो ह्यं तथा गुरु ॥ शो
णितं सिग्ध्य विस्त्रं स्याद्वि राह श्राव्य पि न वत् ॥ नक्तं आदौ न सतो मधुरं वर्णा तो नक्तं ॥ गुण तः प्रशीतो ह्यं ॥ त
या गुरु मात्रा गुरु ॥ तथा सिग्ध्यं स विधरां ॥ विस्त्रं आमगं विविदा हो दाह कर्त्तव्यं व अस्पृश पि न वदेव ॥ नक्तं न
म्या दीनां भूतानां गुराण्य संतिता नाह ॥ विस्त्रता इव तारा गश्च लनं विलयस्तथा ॥ भूम्यादिष्वं व भूतानां मेतेरक्ते गुणाः
स्मृताः ॥ विस्त्रता आमगं च भूता ॥ भूमि गुणाः ॥ इव ता जल गुणाः ॥ नागे नक्तं तः प्रग्नि गुणाः ॥ वलनं वा त गुणाः ॥ वि
लयो लीनता आकाश गुणाः ॥ सच्चिदता वा ॥ एते गुणा भूम्यादिष्वं व भूतानां क्रमं स्मृताः कथिताः ॥ दुष्टं नक्तं लसो किं
न वदित्याह ॥ नक्तं दुष्टे वेदना स्यात्पा को दाहश्च जायते ॥ रक्तं मेडलता कंदू शोथश्च पिडको दुर्मः ॥ दुष्टे कुपितेन
क्ते वेदना पीडा स्यात्पा कादयश्च जायंते ॥ नक्तं बद्धलसरा माह ॥ बद्धे रक्तां गनेत्र त्वं शिराणां पूरणां तथा ॥

गात्राणां गौरवं निद्रमदोदाहृतं जायते ॥ वदन्ते रक्तं गात्रं लक्षणं नवतिरक्तं गत्वेन कृतेन त्रयं ॥ शिराणां च मन्वादीनां
 पूरणी न कृतेनैव ॥ गात्राणां गौरवं गुरुता ॥ मरुः पूगमसरावतरो हेतुस्तत्त्वं ॥ क्षीरं रक्ते किं लक्षणं नवतिरक्तं ॥ रक्तं तोष्णं
 मधुराणां सामर्थ्यं यस्त्वचिरक्षता ॥ शैथिल्यं वशिराणां स्याद्वातादुन्मार्गगमिता ॥ क्षीरं रक्ते रक्तं लक्षणं नवति ॥ तदाह ॥ अस्त्रमधुराणां सामर्थ्यं ॥ मूर्च्छा यो मूर्च्छते ॥ क्षीरो वातात्त्वचिरक्षता शिराणां शैथि
 ल्यं वातस्येव दुन्मार्गगमिता ॥ वातदुष्टं नक्तलक्षणमाह ॥ अरुणां फेनिलं परुषं तनुशीघ्रं ॥ अ
 स्त्रं प्रशुवि विस्त्रा विरक्तं स्याद्वातदुष्टं ॥ वातदुष्टं नक्तं एवं विचक्ष्यता किं नक्तं तदाह ॥ अरुणां रक्तं
 फेनिलं फेनवत् ॥ रक्तं स्नेहं रहितं ॥ तनुः प्रचनं ॥ परुषं कर्कशं ॥ शीघ्रं शीघ्रगमनशीलं ॥ अस्त्रं दि ॥ घनत्व
 रहितं ॥ प्रशुवि ॥ निर्मलत्वरहितं ॥ विश्रावि विशेषश्चावयुक्तं ॥ पित्तदुष्टं रक्तमाह ॥ पित्तेन पीतहरितं
 नीलं स्यामं च विश्रवं ॥ अस्त्रं घृष्टं मक्षिकाणां पिपीलीनामनिष्टकं ॥ पित्तेन दुष्टं पीतहरितादिवर्ण
 रक्तं नवति ॥ तदाह ॥ विस्त्रं के आमगंधि ॥ अस्त्रं रिवं च ल्यरहितं ॥ मक्षिकारिणां अनिष्टकं न सरोत
 हितं न ॥ कफदुष्टं रक्तमाह ॥ शीतलं वहलं स्निग्धं गेरिकोदकसन्निभं ॥ मांसपेशी प्रसक्तं दि मंदं कफ
 दुष्टं ॥ कफदुष्टं शीतलं लक्षणं नवति ॥ शीतलं शीतगुरुं स्पर्शतवाशीतलं ॥ वहलं बहुतरां

स्निग्धं सविष्कृतं ॥ गेरिकोदकसन्निभं गेरिकजलसदृशं ॥ पुनः मांसपेशी प्रसक्तं ग्रंथिरूपं ॥ स्त्रं दि घन
 त्वसदृशं ॥ मंदं मंदगमनं ॥ ॥ द्विदोषत्रिदोषदुष्टं नक्तलक्षणमाह ॥ द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदुष्टं प्रतिगं
 यकं ॥ सर्वलसरासुयुक्तं कांजिकां च जायते ॥ द्विदोषदुष्टं संसृष्टं द्विदोषलसरायुक्तं नवति ॥ त्रि
 दुष्टं त्रिदोषदुष्टं प्रतिगं यकं दुर्गं च तथा कांजिकां च जायते ॥ विषयुष्टं माह ॥ विषयुष्टं नवेतश्या
 वता ॥ सिको मार्गगतथा ॥ विस्त्रं कांजिकसंकाशं सर्वकुषकं रक्तं ॥ विषयुष्टं विषयुक्तं श्यावं स्याम
 वरीं नवेत ॥ नासिकां तथा उन्मार्गं ॥ विस्त्रं आमगंधि ॥ कांजिकसंकाशं कांजिकतुल्यं तथा स
 र्वकुषकरं तथा बहुप्रचिकं ॥ कृष्टं प्रेतिस्थं रक्तलक्षणमाह ॥ ॥ इन्द्रगोपप्रसक्तं प्रकृतिस्थं संहतं ॥
 इन्द्रगोपवीरवदुटी ॥ तद्वत् रक्तं ॥ तथा असंहतं प्रचनं ॥ एवं रक्तं प्रकृतिस्थं ॥ ॥ येन नक्तं श्रावो विहितस्त
 नाह ॥ शोथोदोहं पाके सरक्ते वर्तते स्रजः श्रुतो ॥ वातरक्ते तयकुषे सपीडे दुर्जयेनिले ॥ पारिरोगे श्रीप
 देवविषदुष्टे च शोणिते ॥ ग्रंथ्यं वरापवीरुद्रोगरक्ताधिमंथिष ॥ विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सायोर
 वे ॥ रक्ताभिष्यं रते द्रव्यं प्रतिघ्राणा स्यदेहके ॥ यत्कृत्वा हवि सपेष्टु विद्रव्ये पिडको कुरुमे ॥ करौष्टिघ्रा
 रावक्राणां पाके राहेशिरोरुधि ॥ उपदेशेन कृते रक्तश्रावः प्रशस्यते ॥ शोथादिरो ॥ गेषु नृणां नक्त
 श्रावः प्रसक्तं तत्त्वयः ॥ रक्ते वलेदिह ॥ अस्रजः श्रुतो नसारक्तश्रावो ॥ सपीडे पीडासहिते अनिले

नं कुरुते ॥ हिमं शीतलं वंदनादिद्वयं रक्तं स्वेदयते शोषयति स्थापयति वा ॥ सारवरां पावयति राहः शिराः
 संकोचयेत् ॥ राहो यथा ॥ वामां उलशो येदसं स्पर्शकरं स्यात् ॥ गुणः सलज्जो ॥ हिमः शिरो व्यत्ययेत् वामां गुण
 शिरां रहेत् ॥ शिरादाहं प्रमावेत् नमुष्णशोथः प्रशाम्यति ॥ सुगमं ॥ विस्त्रयं माददाहे नयीयते निःप्रदीप
 नं ॥ संकुचंति यतस्ते नरसंश्लेषावहाः शिराः ॥ सुगमं ॥ यदा वृद्धिर्न कृत्सीद्गोः शिशोः संजायते सः सः ॥
 तरातस्थानराहेन संकुचंति सः शिराः ॥ दुष्टे रक्ते निःसृते किंचिदवशिष्ये पि गुणमाह ॥ रक्ते दुष्टे वशि
 ष्ये पि व्याधिने व प्रकुप्यति ॥ अतः श्राव्यं सावरोषं न केनाति क्रमोहितः ॥ दुष्टे रक्ते निःसृते किंचिदव
 शिष्ये पि चिर्न कुप्यति ॥ अतः सावरोषं श्राव्यं प्रति क्रमो न हितः ॥ रक्तस्य निःशेषश्राव्यं रोषश्राव
 रात्तराह ॥ श्राव्यं मासे पक्वं हस्त्रा निमिरं शिरसो नुते ॥ पसाद्यातं श्वासकासौ हि ह्यो राहे य
 पांडुतो ॥ कुरुते निश्चुते रक्तं मरतां वा केशोति वा ॥ प्रतिश्चुते रक्तं श्राव्यं दीनं कुरुते मरतां वा केशो
 ति ॥ प्रतिश्चुते प्रतिनिस्तं ॥ रक्तस्य तीव्रस्य सामोरादे हस्योत्पत्त्या दीनाह ॥ रेहस्योत्प
 तिरसः तारेहस्ते नैव धार्यते ॥ विना तेन वृद्धे जीवोरसं द्रुतमतो बुधः ॥ सुगमं ॥ श्रुते रक्ते पि
 दोषकोपे प्रतीकारमाह ॥ शीतोपचारैः कुपिते श्रुते रक्तस्य मारुते कोलेन सर्पिषा शोथं सव ३

कठपयंत्रं चक्रयंत्रं वाकीयंत्रं वाकुकायंत्रं अग्निषोमायंत्रं गंधकडाहिकायंत्रं ॥
 सुषायंत्रं हृदिकायंत्रं कांसजाजनयंत्रं घाणयंत्रं भृगुकुयंत्रं सारणयंत्रं जालि
 कायंत्रं वारणयंत्रादयः ॥ तद्यथा इति ॥

विधानलिकाचकनलिकाचनलिका लोहमयाचकनलिकामृन्मयाचमृन्मूषा
द्विषिकामपकायप्रपकायजेदं वज्रमूषावल्मीकमृत्तिकाजगंशाकिउषजगच
यं॥ इष्टकाचतुथंशं॥ ठिकरिका दूर्णंशं॥ लोहकिट्टमष्टंशं॥ कूपिका दूर्णंषोडशंशं॥ तरट्ट
दूर्णमष्टंशं॥ उदकेन कंडयिचाक्रियतेसा वज्रमूषा॥ मृन्मूषायथा॥ रुद्धमृत्तिका जगं
शाकिउषदधजगं॥ जयं॥ तरट्ट दूर्णमष्टंशं॥ उदकेन सह कंडयिचाक्रियतेसामृन्मूषा
स्याजेदं॥ मूषा गोस्तना॥ अंधमूषा॥ नलिका मूषा॥ संपुटमूषा॥ ढालमूषादयः॥ कुंजका
रास्वमृत्तिकया ज्ञेता॥ सापकमूषा इति॥ इट्टमूषा॥ इट्टा कयाक्रियते॥ हारमूषा॥ सै
धवदिलवलमूषा॥ पर्णमूषा॥ कोकिलारमूषा॥ हेमताराताम्रलोहात्रपुसीसकमू
षादयः॥ संडसंनिविधं॥ संडसं॥ पत्रसंडसं॥ काकमुरवसंडसं॥ वैति॥ हस्तकुट्टकनिधाता
दयः॥ सर्वमुवर्णकारीपस्कराणि॥ पुराणि॥ कुषपुटं॥ कर्षपुटं॥ उत्पलपुटं॥ चेति॥ तत्रप्रमाणं॥
कपोतपुटं॥ कुट्टपुटं॥ जगजपुटं॥ चेति॥ खदिरादयः॥ कोकिलारका॥ शिलायंत्रं॥ पट्टकयं
त्रं॥ पाषाणयंत्रं॥ जूषयंत्रं॥ वंशनलिकायंत्रं॥ गजदंतयंत्रं॥ ज्ञानयंत्रं॥ लोहोलायंत्रं॥
अधःपातनयंत्रं॥ उर्ध्वपातनयंत्रं॥ पातालयंत्रं॥ नियामकयंत्रं॥ डमरुकयंत्रं॥ तुलायंत्रं॥

39

श्रीरस्तु॥ सुश्रुतनिदानस्थानानुक्रमणिकाध्यायाभातिरयते

१ वातव्याधिनिदानं १

६ अशोनिदानं २

९ अश्वरीनिदानं ३

११ भगंदर निदानं. ४

१३ कृष्णनिदान ५

१५ प्रमेहनितानं ६

११ उदरनिदानं ७

१८ सुदृगभनिदानं ८

२०. द्विष्टुधिनिदानं ९

२०१५ फ्राचिनादा १५
२३ विषयनाडी सनरोग १

२२। वसुधा नाड। सामिनाड।
२३। ग्रंथपर्विषये विदुः गल्लगड।

२५ व्युत्पदंशस्त्री पदनिदानं १२

२७ क्षुद्ररोगनिदाने १३

३१ पतनादिनाभ्यांगनिदान १५

३. शूकदोषनिदानं १४

३३ पुरवरागनिदान १६

इति सुश्रुतेषां उपाध्यायात्मकं

निदानस्थानं ॥ ॥

य

श्रीगुरुभ्यो नमः॥ सुश्रुतग्रंथप्रकरणानुक्रमः॥

१ सूत्रस्थानं ४६
 २ निदानस्थानं ११६
 ३ शारीरस्थानं १०
 ४ चिकित्सास्थानं ४०
 ५ कल्पस्थानं ८

६ उत्तरतन्त्रं षट्ष १२०
 विरध्यायाः ६६
 कुट्ट १२६

अष्टांगआयुर्वेदः षट् प्रकरणे
 सुश्रुताचार्येणाभिहितः॥
 १ शाल्यं ५ कौमारभट्ट्यं
 २ शालाक्यं ६ अगदतन्त्रं
 ३ कापचिकित्सा ७ रसायनतन्त्रं
 ४ भूतविद्या ८ वाजीकरणतन्त्रं
 च सहागानि

शाल्यकथनेन कौमारचिकित्सा
 कापिकीचया॥ भूतविद्येत्येति चत्वारि
 तानि तन्त्रानि सन्ति॥ अथ शिष्टं
 पुराणानि तु सूत्रस्थादिवचनप्रकरणे
 रक्तानि एव च षडङ्गीत्यधिकं श
 ताध्यायात्मकः सुश्रुतग्रन्थः॥

एषु षट् प्रकरणेषु प्रकृतोक्तविधौ
 मानं प्रकरणानि ३ शारीरस्थानं
 १ सूत्रस्थानं ४६
 २ निदानस्थानं ११६
 ३ चिकित्सास्थानं ४०
 ४ कल्पस्थानं ८

६ उत्तरतन्त्रं षट्ष १२०
 विरध्यायाः ६६
 कुट्ट १२६